

ПІСОЦЬКИЙ Володимир Анатолійович,
аспірант ДРІДУ НАДУ

ЗМІСТ ТА ОСНОВНІ СКЛАДОВІ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЯК СУБ'ЄКТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Розкривається зміст розвитку територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування. Аналізуються політико-правова, соціально-економічна та соціокультурна складові цього розвитку. У межах зазначених складових формулюються ознаки територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування.

Ключові слова: територіальна громада, місцеве самоврядування, суб'єкт місцевого самоврядування, розвиток територіальної громади.

Писоцкий В. А. Содержание и основные составляющие развития территориальной общины как субъекта местного самоуправления

Раскрывается содержание развития территориальной общины как субъекта местного самоуправления. Анализируются политico-правовая, социально-экономическая и социально-культурная составляющие этого развития. В пределах указанных составляющих формулируются признаки территориальной общины как субъекта местного самоуправления.

Ключевые слова: территориальная община, местное самоуправление, субъект местного самоуправления, развитие территориальной общины.

Pisotskiy V. A. The content and the main components of the development of the territorial community as a subject of local self-government

The content of the development of the territorial community as a subject of local self-government is disclosed. The legal-political, socio-economic and socio-cultural components of this development are analyzed. Within the specified constituents formulated signs of a territorial community as a subject of local self-government.

Key words: local community, local self-government, the subject of local self-government, development of territorial communities.

Постановка проблеми. Громадівський підхід до організації місцевого самоврядування в Україні, що знайшов своє конституційне закріплення й визначає територіальну громаду як первинний суб'єкт місцевого самоврядування, обумовлює необхідність більш поглиблого наукового опрацювання не лише питань реалізації функцій та повноважень територіальної громади в цій ролі в сучасних умовах, але й питання перспективного розвитку територіальної громади як такого суб'єкта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування вивчалася в працях багатьох українських і зарубіжних учених із позицій різних суспільних наук: переважно юридичних наук, науки державного управління, а також політології, історії, соціології. Зокрема, актуальні аспекти цього питання розкриті в дослідженнях таких учених, як В. Бабаєв, М. Баймуратов, В. Барвіцький, О. Батанов, В. Борденюк, П. Гураль, Д. Заяць, В. Кравченко, В. Куйбіда, Ю. Куц, О. Лиска, В. Мамонова, Ю. Наврузов, М. Орзіх, В. Погорілко, М. Пухтинський, Н. Руда, С. Саханенко, Ю. Шаров, І. Шумляєва та ін.

Слід зауважити, що попередні наукові напрацювання не дають повного уявлення про загальний зміст та окремі складові саме розвитку територіальної громади як повноцінного суб'єкта місцевого самоврядування. Актуальним є визначення того, що саме має розвиватися та яких нових ознак, що свідчили б про її суб'єктність у системі місцевого самоврядування, мала би набувати кожна окрема територіальна громада. Зазначені аспекти й обумовлюють актуальність проведеного нами дослідження.

Метою статті є виявлення змісту та основних складових розвитку територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Розвиток суб'єкта соціального управління загалом є складним і комплексним завданням, потребує поглиблого наукового опрацювання та має виразно практичне значення. Сам процес розвитку суб'єкта соціального управління, до якого належить і територіальна громада, не має однозначного опису. Загалом з позицій системного аналізу розвиток системи

уявляється як якісні перетворення базових елементів, структури, зв'язків і функцій системи, що здійснюються під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів [9, с. 63]. Певні особливості має розвиток управлінських систем. Зокрема, за висновком В. Корженка та Н. Мельтюхової, змістом розвитку управлінських відносин (одного з базових елементів такої системи. – *В. П.*) є цілеспрямована зміна повноважень, відповідальності та широти представлення учасників, що супроводжується покращенням інформаційного, правового та організаційного забезпечення й спрямована на підвищення цілісності й гнучкості системи [5]. З огляду на це розвиток суб'єкта соціального управління являтиме собою якісні перетворення його базових елементів, структури, зв'язків і функцій під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів у частині зміни його повноважень, відповідальності та ступеня його представлення в управлінському процесі, що супроводжуватиметься поліпшенням інформаційного, правового та організаційного забезпечення управлінської діяльності цього суб'єкта й будуть спрямовані на поліпшення цілісності й гнучкості даної системи соціального управління. За такого загального підходу формулюється загальна мета розвитку суб'єкта місцевого самоврядування – це така оптимізація його повноважень, відповідальності та широти участі в управлінні місцевими справами, яка б гарантувала прийнятні для даних соціально-економічних і політичних умов одночасно як цілісність, так і гнучкість чинної системи місцевого самоврядування. При цьому важливою умовою такого розвитку має бути поліпшення інформаційного, правового та організаційного забезпечення діяльності даного суб'єкта місцевого самоврядування не в якомусь віддаленому майбутньому, а саме в межах поточного часового періоду, коли цей процес розвитку саме триває.

Розвиток територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування є складним також через специфіку суб'єкт-об'єктних відносин в управлінні життєдіяльністю територіальної громади, яка час від часу змінює своє положення в системі владно-підвладних відносин і є носієм функцій як суб'єкта, так і об'єкта управлінського впливу. Тобто для даного процесу значущими є: саморозвиток, самоорганізація та саморегулювання.

З позицій системного аналізу саморозвиток передбачає розвиток системи за рахунок внутрішніх ресурсів і джерел відповідно до власної програми. При цьому важливу роль у саморозвитку відіграють: механізми цілепокладання, за допомогою

яких система виробляє цілі розвитку, формує програму; механізми самоорганізації, що забезпечують створення зв'язків між елементами, формування організаційних структур; механізми саморегулювання, які включають регулювання діяльності суб'єкта, а також механізми самоуправління. У процесах саморозвитку система є одночасно об'єктом і суб'єктом, що актуалізує необхідність у спеціальних управлінських підсистемах та участі в саморозвитку елементів і підсистем цієї системи [9, с. 63 – 64]. Отже, процес розвитку територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування може та має відбуватися в умовах оптимального поєднання внутрішніх і зовнішніх управлінських (цілеспрямованих) впливів за умови максимально можливого для конкретної ситуації залучення передусім внутрішніх ресурсів.

Сучасну ситуацію в Україні щодо виконання територіальними громадами власної функції первинного суб'єкта місцевого самоврядування досліджено в працях багатьох учених. Зокрема, як зауважує О. Батанов, у муніципальному житті сьогоднішньої України територіальні громади існують лише де-юре в нормах Конституції та законів. Де-факто територіальні громади володіють лише «муніципальною правозадатністю», тобто потенційно мають комплекс муніципальних прав і свобод. Усвідомлення себе первинним носієм цих прав і свобод, спроможності своїми діями набувати та реалізовувати їх у реальному житті в місцевих жителів немає. Фактично місцева спільнота є недієздатною: за винятком періодичних політичних заходів (наприклад, місцеві вибори) члени територіальних громад практично не долучаються до функціонування муніципального механізму [3, с. 325 – 326]. На думку О. Молодцова, активізація самоорганізаційних процесів на місцевому рівні є проблематичною з огляду на відсутність міжінституціональної довіри, низьку муніципальну свідомість громадян України, недостатню компетентність представників місцевого самоврядування та організацій громадянського суспільства, культурно-інституціональні бар'єри, що перешкоджають реалізації ними різноманітних форм місцевої демократії, які на практиці здебільшого набувають формального характеру [6, с. 20]. Як зауважує І. Шумляєва, чинне законодавство закріпило напрями та види діяльності територіальної громади не безпосередньо, а через систему органів і посадових осіб місцевого самоврядування, що не сприяє

підвищенню активності жителів та залученню їх до вирішення питань місцевого значення [11, с. 87].

З урахуванням сформульованих нами вище положень щодо можливої загальної мети розвитку суб'єкта місцевого самоврядування, очікуваний рівень розвитку територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування має проектуватися з урахуванням кола її повноважень, ступеня відповідальності та широти участі всіх членів територіальної громади в управлінні місцевими справами. При цьому необхідно виходити з того, які саме характеристики територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування відіграватимуть провідну роль у зазначеному процесі. Іншими словами, необхідно з'ясувати, які характеристики територіальної громади будуть оптимальними для повноцінного виконання функцій суб'єкта місцевого самоврядування.

На думку О. Батанова, рівень розвитку муніципальної влади залежить від ступеня розвитку демократії в територіальній громаді, узгодження різних асоціацій громадян і соціальних груп жителів, що складають її, на основі взаєморозуміння, взаємодопомоги, взаємних домовленостей, на основі прагнення кожного допомогти одне одному реалізувати свої надії та інтереси [2, с. 99]. Отже, дійсно, вагому роль мають відігравати внутрішні рушійні сили, власна ініціатива членів територіальної громади. Але ці ініціативи відображають лише один з аспектів функціонування територіальної громади в системі місцевого самоврядування й будуть мати результат, як уже зазначалося, лише за умови вироблення чітких цілей і програм розвитку та адекватного ресурсного забезпечення цього процесу. Для формування територіальної громади як повноцінного суб'єкта місцевого самоврядування, на думку О. Батанова, необхідно насамперед відмовитися від розуміння цієї спільноти як «простої математичної сукупності жителів відповідної адміністративно-територіальної одиниці». Адже це природна, свідомо сформована людська спільнота, самодостатня у своєму існуванні й розвиткові з погляду забезпечення фінансовими, природними ресурсами та соціально-політичної активності. Комунікація, як наголошує цей учений, має суттєвий психологічний аспект, пов'язаний із формуванням у свідомості жителів населеного пункту відчуття належності до спільноти, яку утворює територіальна громада, виховання своєрідного місцевого патріотизму. Усвідомлення цього сприятиме активізації участі членів територіальної громади у здійсненні

місцевого самоврядування, безпосередньому вирішенню питань місцевого значення [3, с. 326].

Ми також дотримуємося підходу до розуміння територіальної громади як специфічної комунікативної системи. З цих позицій територіальна громада розглядається як певна соціальна спільнота, об'єднана спільним комунікативним простором, де відбуваються інформаційні обміни різних типів, що поряд з економічними обмінами є основою життєдіяльності цієї громади. Таким чином, основною ознакою територіальної громади стає не лише формальна ознака місця проживання громадян, а й здатність жителів до участі в зазначених обмінах і дійсного включення до них [8].

Для визначення територіальної громади як спільноти, здатної бути повноцінним суб'єктом місцевого самоврядування, необхідно виявити саме ті характеристики, які обумовлюватимуть цю суб'єктність. Загалом, на підставі аналізу підходів деяких науковців щодо ознак територіальної громади як первинного суб'єкта муніципальної влади, О. Батанов зосереджується на таких характеристиках: населення, його суб'єктний склад; територія; соціальна взаємодія; економічна правосуб'єктність; наявність системи місцевих традицій та соціально зумовлених інтересів усередині місцевого співтовариства. З урахуванням цього дослідник виокремлює такі найбільш характерні, на його погляд, ознаки територіальних громад як первинних суб'єктів муніципальної влади: самоврядність територіальних громад; засноване на спільноті інтересів членство в територіальних громадах; свідома участь членів територіальних громад в управлінні своїми справами; психологічна ідентифікація членів територіальної громади з нею; демографічний та етнографічний склади, соціально-політична та професійна структури територіальних громад; реальна здатність територіальних громад безпосередньо здійснювати притаманні їм муніципальні функції та повноваження; здатність територіальних громад до самоструктурування та утворення внутрішніх організаційних управлінських структур; упорядкованість відносин у територіальних громадах на основі правових та інших соціальних норм; здатність до відповідальності за управління місцевими справами тощо [3, с. 307 – 324].

Наведений підхід, на нашу думку, потребує також розгляду серед ознак територіальної громади як суб'єкта муніципальної влади й політичної

правосуб'єктності, що передбачає наявність у територіальної громади та здатність реалізовувати нею свої права щодо утворення та контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування і їх посадових осіб.

Крім того, з урахуванням сучасних підходів до розуміння публічного управління як значною мірою сервісної діяльності в межах характеристики економічної правосуб'єктності територіальної громади потрібно також брати до уваги і її здатність як суб'єкта місцевого самоврядування формувати певний ринок муніципальних послуг і підтримувати його нормальне функціонування. Так, наприклад, Ю. Шаров та Д. Сухінін, розглядаючи соціальну сутність територіальної громади як основи місцевого самоврядування, зауважують, що ця сутність розкривається не тільки за територіальною ознакою, але й через поведінку людей у цьому специфічному соціумі, через різноманіття запитів і потреб, через спільність інтересів та проблем членів громади стосовно якості життя та діяльності. За цим підходом члени територіальної громади є одночасно виробниками, ринковими посередниками й споживачами, а як колективний суб'єкт управління здійснюють самоврядування. З цих позицій територіальна громада постає як соціальна єдність, а перед органом місцевого самоврядування – як колективний замовник щодо задоволення певних потреб через надання відповідних послуг [10, с. 7 – 8].

На наш погляд, наведені ознаки територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування можуть і далі деталізуватися. Це потрібно насамперед для розробки необхідних нормативно-правових актів щодо місця територіальної громади в системі публічної влади та управління, визначення конкретних (зокрема, галузевих) програм розвитку територіальних громад загалом тощо. Але з метою опису змісту, основних складових розвитку територіальної громади саме як суб'єкта місцевого самоврядування вважаємо за доцільне систематизувати саме ті ознаки, які насамперед забезпечують повноцінну суб'єктність територіальної громади в системі місцевого самоврядування.

У зв'язку з такою постановкою завдання необхідно також вести мову про територіальну громаду не в цілому як про суб'єкта муніципальної влади (за О. Батановим), а конкретизувати її характеристики як своєрідного суб'єкта управління. Суб'єкт управління є джерелом керуючого впливу на об'єкт із метою забезпечення його функціонування та руху до заданої мети [7, с. 614]. Таке управління безумовно

здійснюється за підтримки певної влади. Проте специфіка місцевого самоврядування, про яку ми згадували вище, потребує виокремлення таких властивостей територіальної громади, які б давали можливість розглядати її не лише як суб'єкта влади, але й суб'єкта (і водночас об'єкта) управління. Тобто як суб'єкт місцевого самоврядування територіальна громада повинна бути не лише носієм влади, але й джерелом необхідних цілеспрямованих керуючих впливів, передусім зорієнтованих на її саморозвиток. Об'єктом управління при цьому можуть виступати різноманітні явища та процеси, які доцільно розглядати в трьох основних площинах діяльності: політико-правовій, у межах якої формується легітимна основа та власне здійснюється місцеве самоврядування; соціально-економічній, де складаються та реалізуються господарчі відносини та формується матеріальна сторона життя територіальної громади; соціокультурній, що визначає духовний, ідейний зміст і способи життя територіальної громади як соціальної спільноти.

Базуючись на вищезазначеных підходах, на наш погляд, можливо виокремити три основні блоки таких змістовних ознак: політико-правові, соціально-економічні, соціокультурні. Ці ознаки й визначатимуть зміст розвитку територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування, дозволяючи виокремити в ньому відповідно політико-правову, соціально-економічну та соціокультурну складові. Кожну з них обумовлюють різні чинники, аналіз яких і дозволяє виокремити необхідні підходи до розвитку територіальної громади. Розкриємо далі ці питання саме в розрізі названих вище блоків.

Політико-правові ознаки територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування свідчать про її здатність у межах певної політичної системи та чинного правового поля здійснювати самоврядну функцію, тобто формувати та реалізовувати управлінські впливи щодо певних явищ і процесів для вирішення питань місцевого значення в цілому. Ключовими ознаками в межах цього блоку, на нашу думку, є політична правосуб'ектність територіальної громади та її соціально-політична активність. Перша з наведених ознак формується під впливом зовнішніх чинників, а друга – внутрішніх.

Для розвитку територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування в межах цієї складової потрібна перш за все оптимізація повноважень місцевого самоврядування в національній системі публічного управління в цілому; по-друге,

територіальна громада вже в системі місцевого самоврядування має набути не формальної, а реальної суб'ектності; по-третє, сама територіальна громада має бути активною в реалізації своїх самоврядних повноважень, суверено дотримуючись при цьому чинних правових основ. Запорукою розвитку за цим напрямом мають бути реальні кроки щодо поліпшення інформаційного, правового та організаційного забезпечення діяльності територіальної громади, з одного боку, та з іншого (і це, можливо, є більш важливим чинником) – внутрішнє прагнення громади отримувати таку підтримку та брати участь у самоврядних процесах.

Соціально-економічні ознаки територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування свідчать про її здатність у межах певної соціально-економічної системи здійснювати власну життєдіяльність, впливаючи при цьому на явища та процеси, які обумовлюють та забезпечують виробництво, розподіл, обміни та споживання економічного продукту. Основними ознаками тут слід назвати: економічну правосуб'ектність територіальної громади; територію, на яку може поширюватися управлінський вплив територіальної громади; соціальний склад та економічну активність громади (населення); наявні та доступні для розпоряджання територіальною громадою природні, фінансові, матеріально-технічні ресурси. Формування вказаних ознак, на наш погляд, рівною мірою може залежати від впливу як зовнішніх, так і внутрішніх чинників.

Розвиток територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування за цією складовою має здійснюватися насамперед у напрямі розширення та максимально ефективного використання власних соціального потенціалу та ресурсної бази, які є в її розпорядженні. Актуальними також тут є питання дотримання принципу справедливості щодо розподілу та споживання спільніх благ. Цьому також мають сприяти вдосконалення інформаційного, правового та організаційного забезпечення територіальної громади. Управлінська діяльність територіальної громади при цьому має поширюватися на всі етапи життєвого циклу муніципального економічного продукту: від створення колективних благ до контролю за їх використанням.

Соціокультурні ознаки територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування розкривають її можливості в межах певної соціокультурної системи завдяки цінностям, традиціям, нормам, правилам і звичаям, які тут склалися, забезпечувати впливи, спрямовані на досягнення: цілісності територіальної громади

як соціального утворення; узгодженої соціальної взаємодії між громадянами – членами територіальної громади; прищеплення цих цінностей, традицій, норм, правил, звичаїв наступним поколінням. Основними ознаками, які б можна було віднести до цього блоку, на нашу думку, є: наявність сформованої системи цінностей, традицій, норм, правил, звичаїв, які визнаються територіальною громадою (тобто, наявність певної муніципальної культури); розвинута система локальних комунікацій, що забезпечує соціальну взаємодію членів територіальної громади; високий ступінь ідентифікації жителів даного населеного пункту як членів цієї територіальної громади. На формування зазначених ознак, за нашими оцінками, переважно впливають внутрішні чинники.

Розвиток територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування в цьому контексті передусім має спрямовуватися на утвердження такої культури, де під впливом прийнятих громадою цінностей, традицій, норм, правил, звичаїв кожен відчував би свою приналежність до цієї громади, був би здатен до взаємодії з іншими членами територіальної громади з метою визначення, відстоювання та реалізації спільних інтересів завдяки використанню механізмів місцевого самоврядування. Для реалізації цього напряму розвитку першочерговою є потреба в ефективному інформаційному забезпеченні територіальної громади (правове та організаційне забезпечення тут відіграє значно меншу роль). При цьому слід наголосити, що власне соціокультурні ознаки та складові розвитку територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування великою мірою впливають на формування та реалізацію політико-правових і соціально-економічних, будучи дієвим внутрішнім чинником зазначеного розвитку.

Окремо слід звернути увагу на муніципальну культуру як неодмінну складову і, одночасно, важливий чинник розвитку територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування. З урахуванням цього чинника місцеве самоврядування організується та функціонує як структура, що враховує історичні, етнічні, культурні та інші особливості, спільні для певної території риси. Зважаючи на це, як підkreślують В. Барвіцький та О. Батанов, місцева специфіка, причому не лише природно-географічна, але й традицій, способу життя, культури значно впливає на формування інститутів самоврядування, характер їх взаємодії, визначає управлінську активність жителів, правила та процедури прийняття управлінських рішень. Це

дозволяє будувати місцеве самоврядування та його діяльність з максимальною розмаїтістю [1, с. 25]. Такі культурні особливості є визначальними ознаками суб'єктності територіальних громад, впливають на специфіку моделей місцевого самоврядування та подекуди мають навіть своє нормативно-правове закріплення. Наприклад, у землях Федеральної Республіки Німеччина діють чотири типи самоврядування в громадах, що сформувалися під впливом різних історичних і соціокультурних чинників: північно- та південномісцевий, магістратський і бургомістерський [12, с. 66 – 75]. А в ст. 131 Конституції Російської Федерації зазначено, що місцеве самоврядування здійснюється в міських, сільських поселеннях та на інших територіях з урахуванням історичних та інших місцевих традицій [4].

Таким чином, гармонійний розвиток територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування може відбуватися, коли вона набуватиме оптимальних характеристик суб'єктності в межах політико-правової, соціально-економічної та соціокультурних складових. При цьому як об'єкти впливу внутрішніх і зовнішніх чинників такого розвитку мають розглядатися окремі ознаки, керована зміна яких потребуватиме відповідного інформаційного, правового та організаційного забезпечення.

Висновки. Зміст розвитку територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування полягає в такій оптимізації її повноважень, відповідальності та широти участі в управлінні місцевими справами, яка б гарантувала прийнятні для існуючих соціально-економічних та політичних умов цілісність і гнучкість чинної системи місцевого самоврядування. При цьому важливою умовою такого розвитку має бути поліпшення інформаційного, правового та організаційного забезпечення територіальної громади в межах актуального часового періоду цього розвитку.

Розвиток територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування доцільно розглядати в контексті трьох основних блоків ознак територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування: політико-правових, соціально-економічних і соціокультурних. З огляду на це уможливлюється розгляд складових зазначеного розвитку, а саме: політико-правової, що забезпечує легітимну основу суб'єктності територіальної громади в системі місцевого самоврядування; соціально-економічної, що створює матеріальну основу життєдіяльності територіальної громади; соціокультурної, що формує ідейно-ціннісну основу функціонування територіальної

громади як соціальної спільноти. Кожну зі складових обумовлюють різні чинники, аналіз яких і дозволяє виокремити необхідні підходи до розвитку територіальної громади в конкретних політичних, соціальних, економічних, культурних умовах.

Наскрізною ознакою, притаманною при цьому всім складовим, виявляється необхідність досягнення оптимального комунікативного рівня територіальної громади, що впливає, зокрема, на ступінь розвитку таких її характеристик, як соціально-політична та економічна активність, активність локальних комунікацій і соціальної взаємодії членів територіальної громади. Таким чином, оптимізація комунікативних характеристик територіальної громади може розглядатися як один із чинників, напрямів і способів посилення суб'єктності територіальних громад у системі місцевого самоврядування України.

Результати викладеного в цій статті дослідження можуть мати подальший розвиток у напрямі деталізації складових, а також визначення факторів розвитку територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування в Україні.

Список використаних джерел

- 1. Барвіцький В. Ю.** Муніципальне право зарубіжних країн : навч. посіб. : у 3 ч. Ч. 3 / В. Ю. Барвіцький, О. В. Батанов ; [за заг. ред. П. Ф. Мартиненка]. – К. : Знання України, 2006. – 284 с.
- 2. Батанов О. В.** Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні : монографія / О. В. Батанов ; за заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Ін Юре, 2003. – 512 с.
- 3. Батанов О. В.** Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики : монографія / О. В. Батанов. – К. : Юрид. думка, 2010. – 656 с.
- 4. Конституция Российской Федерации:** принятая всенародным голосованием 12 декабря 1993 г. – Режим доступа : www.constitution.ru.
- 5. Корженко В. В.** Комплексний підхід до розвитку системи державного управління / В. В. Корженко, Н. М. Мельтюхова // Держ. буд.-во. – 2011. – № 2. – Режим доступу : archive.nbuu.gov.ua/e-journals/DeBu/2011-2/doc/1/12.pdf.
- 6. Молодцов О. В.** Сільська парадигма територіального розвитку: сутність, логіка впровадження : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01 / Молодцов Олександр Володимирович. – К., 2010. – 36 с.

7. **Москаленко С. О.** Суб'єкт управління / Москаленко С. О. // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) [та ін.]. – Т. 1 : Теорія державного управління / наук.-ред. колегія: В. М. Князєв (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) [та ін.]. – К. : НАДУ, 2011. – С. 614 – 615.

8. **Пісоцький В. А.** Розвиток територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування: комунікативний аспект / Пісоцький Володимир // Ресурсне забезпечення процесів суспільного розвитку : матеріали круглого столу, м. Дніпропетровськ, 17 трав. 2012 р. / за заг. ред. В. Г. Вікторова. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2012. – С. 92 – 95.

9. **Словник** системного аналізу в державному управлінні / [Сурмін Ю. П., Штика Л. Г., Бакуменко В. Д., Гогіна Л. М.]. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 148 с.

10. **Шаров Ю. П.** Муніципальні послуги: шлях до високої якості: монографія / Ю. П. Шаров, Д. В. Сухінін. – Мелітополь : Вид. будинок ММД, 2008. – 136 с.

11. **Шумляєва І. Д.** Функціональна характеристика діяльності територіальних громад / І. Д. Шумляєва // Аспекти публічного управління. – 2013. – № 2 (2). – С. 83 – 89.

12. **Kommunale Selbstverwaltung:** Handbuch [Reiche U] / ersteller H. Stimpfl; Übersetzung ins Ukr. E. Tymtschenko, O. Kutschma. – München : Bayerische Verwaltungsschule; Berlin : Bundesakademie für öffentliche Verwaltung, 1998. – 212 s.